

«8D02310 – Филология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған Пансат Жансая Мусилхановнаның «Қазақ тіліндегі «көк» концептісінің лингвомәдени сипаты» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Түр-түс атаулары адамзаттың когнитивтік және мәдени дамуының алғашқы кезеңдерінен-ақ қалыптаса бастаған маңызды белгілер жүйесі. Адам санасында түстер тек физикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар дәстүрлік ұғымдар нәтижесінде қабылданады. Түр-түсті ажырату қабілеті-адамның сенсорлық және танымдық дамуының көрінісі. Уақыт өте келе түстер символдық мазмұнмен толығып, әрбір этностың мәдениетінде өзіндік мәндік кодқа айналған. Түр-түстер арқылы әлемді тану, жүйелеу және ұғыну үдерісі тіл мен мәдениет жүйесінде айрықша орын алады. Жер бетінде қанша халық болса, соншалықты түске қатысты түрлі мәдени-танымдық жүйелер қалыптасқан, әртүрлі ұлттық ерекшеліктерге байланысты әркімнің көрер түсі мен оны бейнелеп айтар тіліне орай өзгешеліктері, өзіндік түсінігі мен астарлы мағынасы болады. Ал ол сол этностың тарихи-мәдени тәжірибесі мен дүниетанымдық құрылымына негізделеді. Осы тұрғыдан алғанда, түстер жүйесі әрбір халықтың рухани әлемін бейнелейтін маңызды таңбалық құралдардың бірі. Мұндай түстік жүйелердің қызметін зерттеу – мәдени семиотика саласындағы маңызды бағыттардың бірі. Өйткені ата-бабамыз әр түске ерекше мән беріп, олардың әрқайсысына өзіндік мағына жүктеген, жеті түрлі түстен жетпіс мың бояу алған. Солардың ішінде «көк» түсі халқымыздың дүниетанымдық жүйесінде күрделі мәдени-рухани мәнге ие концепт ретінде көрініс табады.

Осы аталған ғылыми-теориялық алғышарттар мен стратегиялық ұстанымдар аясында ұсынылып отырған диссертациялық зерттеу жұмысы қазақ тіліндегі «көк» концептісінің когнитивтік, лингвомәдени және этносемантикалық ерекшеліктерін кешенді түрде зерделеуге бағытталады. Зерттеу барысында «түркі танымындағы дүниенің бастауы болып саналатын» «көк» түсінің семантикалық және прагматикалық аспектілері жүйеленіп, оның концептуалдық өрісі айқындалады. Сонымен бірге, «көк» түсінің қазақ халқының ұлттық дүниетанымындағы орны мен мәдени қызметі ғылыми тұрғыдан сипатталады. Өйткені түр-түс атаулары, соның ішінде, қазақ халқының рухани-мәдени кеңістігінде ерекше символдық әрі мағыналық салмаққа ие «көк» концептісін лингвомәдени тұрғыдан зерттеу – ұлттық тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Түр-түс атаулары тіл мен мәдениеттің терең қабаттарын ашатын, халықтың дүниетанымы, психологиясы және әлеуметтік құрылымын білдіретін маңызды лингвистикалық категория. Әр ұлттың түстерге берген атаулары мен мағыналары оның тарихи-мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланысты қалыптасқан. Қазақ тіліндегі «көк» түсі

ұлттық рухани мұра мен дүниетанымды бейнелейтін күрделі ұғым. Осыған байланысты «көк» түсінің лингвомәдени, когнитивтік және этносемантикалық ерекшеліктерін зерттеу ұлттық бірегейлікті сақтау мен жаңғыртуға бағытталған қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымдар үшін аса өзекті және зерттеуді қажет ететін мәселе.

Зерттеу нысаны. Зерттеу нысаны ретінде қазақ тіліндегі «көк» концептісін білдіретін тілдік бірліктер таңдалды.

Зерттеу пәні. Қазақ тіліндегі «көк» концептісінің лингвомәдени сипаты, оның мәдени-тарихи және символикалық мағыналары, сондай-ақ «көк» түсінің концептуалды құрылымы мен семантикалық және когнитивтік ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты. Қазақ тіліндегі «көк» концептісінің лексика-семантикалық, когнитивтік және прагматикалық ерекшеліктері, тарихи және мәдени мәні, концептуалдық мазмұны зерттеліп, оның ұлттық дүниетанымдағы орны мен мәдени код ретіндегі маңызы айқындалды. Аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттерді** шешу көзделеді:

1. Концепт ұғымының лингвистикалық аспектілері мен оның тіл мен мәдениет арасындағы байланысы, сонымен қатар түр-түс концептінің лингвомәдени феномен ретіндегі маңызы мен зерттеу бағыттарын қарастыру;

2. «Көк» сөзінің семантикалық трансформациясын талдау арқылы оның мәдени контексттегі рөлін анықтау, сонымен қатар мағыналық, мәдени, символдық қырларын тілдік тұрғыдан жан-жақты зерттеу;

3. «Көк» концептісінің географиялық және мәдени кеңістіктегі семантикалық жүйесін тарихи даму үдерісімен байланыстыра отырып зерделеу;

4. «Көк» концептісінің тарихи, мәдени және этимологиялық бастауын анықтау. Бұл ретте көне деректер мен түркі тілдеріндегі баламалары арқылы «көк» сөзінің шығу тегі мен мағыналық дамуын зерделеу, «көк» сөзінің семантикалық және ассоциациялық өрісін айқындау.

5. Поэтикалық дискурс контекстінде «көк» сөзінің репрезентациялық қызметін айқындай отырып, оның көркем мәтіндегі концептуалдық мәніне талдау жасау. «Көк» концептісінің ұлттық дүниетанымдағы орны, поэзиядағы семантикалық өрісі, метафоралық, бейнелік және символдық қолданыстарын қарастыру;

6. Ономастикалық кеңістікте «көк» түсінің қолданылуын талдай отырып, оның семантикалық мазмұны мен ұлттық дүниетанымдағы символдық, мәдени-танымдық қырларын айқындау;

7. «Көк» сөзінің мифолингвистикалық табиғатын зерттеп, оның көне дәуірлерден бері қалыптасқан символдық, мифологиялық және мәдени рөлін айқындау;

8. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердегі «көк» түсінің мағыналық рөлін зерттеу арқылы оның мазмұнындағы концептілік өрісті анықтау.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Қазақ халық ауыз әдебиетінің мұралары мен көне және ортағасырлық жазба ескерткіштер, белгілі ақын-

жазушылардың көркем шығармалары, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер алынды. Себебі осы дереккөздерде «көк» түсіне қатысты теңеулер, ассоциациялар, метафоралар арқылы оның символдық мәні және қазақ халқының дүниетанымындағы орны көрініс табады. Бұл материалдар «көк» түсіне қатысты ұлттық танымның табиғатын, сондай-ақ оның рухани және мәдени мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негіздері. Тіл біліміндегі антропоэзектілік, тіл мен таным, тіл мен мәдениет мәселелері отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде өзектілігін сақтап келе жатқан зерттеу тақырыптары ретінде қарастырылады.

Диссертацияда отандық лингвистер, түрколог пен тарихшылар А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Қайдар, І. Кеңесбаев, С. Қасқабасов, Н. Уәли, М. Жолдасбек, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, А.Б. Салқынбай, Р.А. Авакова, Г.Н. Смағұлова, Б.М. Тілеубердиев, С. Қондыбай, Б. Қалиұлы, С. Исақова, М. Күштаева, А.М. Байғұтова, А. Ислам, Г.Қ. Рысбаева, Ж.Т. Исаева, Ш.Қ. Жарқынбекова, Қ.Қ. Саркенова, С. Айтқазы, Ж. Қасқатаева, Р. Лауланбекова, Н.Н. Аитова, еңбектері басшылыққа алынды.

Орыс ғалымдары Л.Н. Гумилев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, В.В. Радлов, А.М. Щербак, С.А. Аскольдов-Алексеев, Д.С. Лихачев, З.Д. Попова, Н.И. Стернин, А.Н. Мороховский, А.В. Вежбицкая, М.В. Никитин, Е.С. Кубрякова, В.А. Маслова, В.Н. Телия, түрік ғалымдары N. Bayraktar, Ş. Serkan, M. Özmen, Zh. Otyzбай және т.б. ғалымдардың негізгі теориялық пікірлері мен тұжырымдарын негізге алдық.

М. Қашқари «Диуани лұғат ат түрік», «Древнетюркский словарь», «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі», «Қазақ тілінің тарихи сөздігі», І.К. Кеңесбаев «Фразеологиялық сөздігі», жалпы редакциясын Т. Жанұзақов басқарған «Қазақ тілінің сөздігі», Э.В. Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (~«Г») и «Қ» (~«К»)), В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздіктер қолданылды.

Сонымен қатар, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, халық дүниетанымының тілдік көрінісін, ұлттық болмысты бейнелеудегі концепт ұғымының орнын зерттеген ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Атап айтқанда, қазақ және түркі тіл біліміндегі концептология, тарихи семасиология, тілдік сана және символика мәселелерін талдаған зерттеушілердің еңбектері (Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Б. Тілеубердиев, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, А. Байғұтова және т.б.) жұмысымыздың әдіснамалық негізін құрайды.

Зерттеудің негізгі әдіс-тәсілдері. Зерттеу барысында теориялық талдау, жинақтау, интерпретациялық, этимологиялық, когнитивтік, концептілік талдау, лексикалық және семантикалық талдау, дискурстық және семиотикалық талдау, этнолингвистикалық, мифолингвистикалық талдау, мәтіндік-корпустық, тарихи-семантикалық, тарихи-салыстырмалы, лингвомәдениеттанымдық мәтіндік секілді зерттеу әдістері қолданылды.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысы барысында «qazcorpus.kz» және «sozdikqor.kz» дерекқорларымен жүйелі жұмыс жүргізілді.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер қазақ тіл білімінің өзекті бағыттары – лексикология, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану және концептология салаларының теориялық-методологиялық негіздерін тереңдетуге елеулі үлес қосады. Қазақ тіліндегі «көк» концептісінің лингвомәдени мазмұны мен семантикалық құрылымын анықтау арқылы түр-түс атауларының концептуализациясы мен метафоралық семантикасын сипаттайтын тілдік-мәдени механизмдер жүйеленді. Зерттеу нысанына алынған «көк» концептісінің тарихи, мифологиялық және мәдени астарларын зерделеу барысында түркі дүниетанымындағы әлемнің тілдік бейнесі (картина мира) мен символдық сана қалыптасуының ұлттық ерекшеліктері айқындалды.

Зерттеу қазақ тіліндегі лексикалық жүйенің мәдени-семантикалық кеңістігін, оның тарихи эволюциясы мен концептуалды дамуын түсіндіруге бағытталған тың тұжырымдар жасауға негіз болды. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері қазақ тілінің тарихи лексикологиясы мен этимологиясына, ұлттық-мәдени концептілерді анықтауға қатысты ғылыми зерттеулерді байытып, тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын зерттеуге бағытталған жаңа теориялық тәсілдерге жол ашады. Жұмыс барысында жасалған тұжырымдар мен пайымдаулар қазіргі заманғы лингвистикалық парадигмалар – когнитивтік және антропоцентристік бағыттардың ғылыми әлеуетін толықтыра түседі.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу жұмысымыздың тұжырымдары мен нәтижелері, этнолингвистикалық түсіндірме, этимологиялық сөздіктерін құрастыруда дереккөз, жоғарғы оқу орынының филология, түркология білім беру бағдарламасы білім алушыларына «Когнитивті лингвистика», «Этнолингвистика», «Лингвомәдениеттану», «Семасиология», «Лексикология» пәндерін оқытуда және аталған бағыттар бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар жазуда қосымша материалдар ретінде қолдануға болады.

Зерттеудің жаңалықтары мен нәтижелері төмендегі бағыттар бойынша сипатталады:

1. «Көк» концептісі лингвомәдени феномен ретінде қарастырылып, оның тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланысы, «көк» түс атауының тарихи даму үрдісі, қазіргі қазақ тіліндегі концептілік мәні, сондай-ақ мәдени кеңістіктегі семантикалық трансформациясы мен ұлттық код ретіндегі орны алғаш рет кешенді түрде зерттелді.

2. Көне түркілік танымнан бастау алатын «көк» лексемасының тарихи даму жолындағы концептілік өрісі айқындалды. Көне түркі және орта ғасырлық жазба ескерткіштердегі «көк» сөзі мен оның мағыналық контексті зерттеліп, оның тілдік құрылым мен мәдени байланыстары анықталды.

3. Поэтикалық дискурс, ономастикалық және тілдік деректер негізінде «көк» концептісінің репрезентациялық қызметі анықталды. Ономастикалық

кеңістіктегі «көк» түсінің семантикалық және дүниетанымдық ерекшеліктері нақты мысалдармен дәйектелді. Сонымен қатар, «көк» сөзінің мифолингвистикалық табиғаты зерттеліп, оның көне дәуірлерден бері қалыптасқан символдық, мифологиялық және мәдени мәні ашылды.

4. «Көк» ұғымының түркі және қазақ мифологиясындағы орны, аспан культімен және Тәңірге табынумен байланысы зерттеліп, наным-сенімдердегі қорғаушы және киелілік символдық қызметі дәлелденді.

5. «Көк» концептісінің қазақ халқына тән дүниенің тілдік бейнесі ретіндегі когнитивтік болмысы, ұлттық мәдениеттегі рөлі, тілдегі символдық-ассоциативтік өрісі және рухани-танымдық мазмұны анықталды.

6. «Көк» концептісінің этномәдени ерекшеліктері мен танымдық қолданысы жан-жақты талданып, оның халықтың мәдениеті мен рухани дүниесімен тығыз байланысы ашылды. Қазақ тіліндегі «көк» сөзінің тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердегі концептілік өрісі анықталып, тілдік және мәдени құбылыс ретінде маңыздылығы дәлелденді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Түр-түс концептісі тіл мен мәдениетті байланыстыратын маңызды лингвомәдени феномен ретінде қарастырылады. «Көк» концептісі қазақ халқының ұлттық дүниетанымындағы мәдени код пен әлем бейнесінің қалыптасуына ерекше ықпал ететін тілдік-танымдық бірлік ретінде сипатталады.

2. «Көк» түс атауының семантикалық трансформациясы мен мәдени мазмұны оның лексика-семантикалық және символдық ерекшеліктерін айқындайды. Бұл өзгерістер концептінің ұлттық мәдениетпен байланысын нақты көрсетеді.

3. «Көк» концептісінің географиялық-мәдени кеңістікте қалыптасуы мен тарихи дамуы оның қазіргі тілдегі семантикалық өрісін, сондай-ақ геосимволикалық табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді.

4. «Көк» сөзінің тарихи, мәдени және этимологиялық дереккөздері түркілік таным жүйесіндегі көне қабаттарды көрсетеді. Оның мағыналық дамуы мифологиялық түсініктермен сабақтасып, символдық және ассоциациялық өрісінің қалыптасуына негіз болған.

5. «Көк» сөзінің поэтикалық дискурстағы репрезентациясы оның метафоралық, символдық және бейнелік қызметін айқындай отырып, ұлттық дүниетанымдағы эстетикалық-көркемдік концепт ретіндегі орнын көрсетеді.

6. Ономастикалық кеңістіктегі «көк» түсінің қолданылуы қазақ этносының мәдени-танымдық жүйесіндегі символдық мазмұнды бейнелейді және ұлттық дүниетанымның архаикалық рәміздік құрылымдарын айқындайды.

7. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердегі «көк» түсінің ассоциативтік, эмоционалдық және символдық қызметтері этностың тілдік бейнесін құрайтын этномәдени концептілер қатарын толықтырады.

Жұмыстың талқылануы мен жариялануы:

Скопус мәліметтер базасындағы мақалалары:

1. Zhansaya Pansat, Nurila Khalikova. Semantic Features of Color in Emotional, Expressive Words: The Concept of “Blue” in the Kazakh Language. *International Journal of Society, Culture and Language*, Volume 11, 2, July 2023, P. 85-93. ISSN 2329-2210. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2023.556420.2676>

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті (бұдан әрі – БҒСҚК) ғылыми зерттеулердің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынған журналдарда жарық көрген мақалалар:

1. Пансат Ж.М., Мамаева Г.Б., Алкая Е. «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты // *Turkic Studies Journal*. – 2023. – Т. 5. – №3. – Б. 146–160. – ISSN 2664-5157 (print), 2708-7360 (online). DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

2. Пансат Ж.М., Исаева Ж.И., Мамаева Г.Б. «Көк» концептісінің эмоционалды концептілерді жасаудағы когнитивті семантикасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3 (129). – Б. 135–146. ISSN: 2306-7365 (p), 2664-0686 (e). DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.10>

3. Пансат Ж.М., Халикова Н.С. Қазақ тіліндегі көк концептісінің лингвомәдени сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің *Хабаршысы*. Филология сериясы. №3 (144)/2023, 34-45 б. ISSN: 2616-678X, 2663-1288 (e). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-34-45>

4. Alkaya E., Pansat Zh.M. Etymological basis of the word kök in kazakh language // *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы*, №2 (84), 2023 ж., 5-12 б. ISSN: 2959-5657

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда:

1. Пансат Ж.М. Космогониялық мифтердегі көк лексемасының мәні // *Ахмет Байтұрсынұлы оқулары* – 2021. «Б. Алтынсарин және қазақ ағартушылығы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2022. – Б. 143–147. – ISBN 978-601-337-646

2. Pansat Zh.M., Mamayeva G.B., Alkaya E. Cognitive meaning of the word «kök» in the culture of the Kazakh people // *Philological Sciences Journal*, 2023, Vol.1, N.1, P. 40-55. ISSN: 2959-3212 (p)

3. Алкая Е., Пансат Ж.М. Қазақ тіліндегі көк концептісінің танымдық мәні // «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары жинағы. – Қарағанды: ТОО «Типография Арко», 2023. – 122-125 б. ISBN: 978-601-7493-84-4

Диссертациялық жұмыстың қолжазбасы М.О. Әуезов атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде 2025 жылдың (№5 хаттамасында) талқыланып, мақұлданды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.